

Problém slobody a seba-identifikácie¹

Renáta Kišoňová

1. ÚVOD

„Húseničiak: A ty si kto?
Takýto začiatok veru nepovzbudzoval do rozhovoru. Alica odpovedala zarazene:
Ani- ani neviem, pane, teraz naozaj neviem- viem iba to, kto som bola dnes ráno, keď som vstala, ale odvtedy som sa už iste niekoľkokrát premenila.
Ako to myslíš? spýtal sa Húseničiak strmo. Vyjadri sa!
Alica: Lutujem, pane, ale vyjadriť sa nemôžem. Lebo ja nie som ja- rozumiete?
Húseničiak: Nerozumiem.
Alica: Lutujem, ale zrozumiteľnejšie vám to už neviem povedať, pretože to nie je zrozumiteľné ani pre mňa...
Húseničiak: Ty! Kto SI?
Húseničiak: Kto si?“²

Caroll Lewis

Abstract

I will focus on the relationship between freedom and self-identification. To what extent we are born limited with our gender and our sex? I will focus on the terms identity, gender, sex, cisgender person, trans gender person and transition also. The subject of submitted paper is also the question of neurobiological limits which we are born with and create gradually self-identification.

Keywords

self-identification, self, identity, transgender identity, liberty

Author

Mgr. Renáta Kišoňová, PhD.
Katedra teórie práva a filozofie práva
Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta
renata.kisonova@flaw.uniba.sk

Cite

KIŠOŇOVÁ, Renáta. Problém slobody a seba-identifikácie. In *Historia et theoria iuris*, 2022, roč. 14, č. 1, s. 81 – 85.

Kultový dialóg z *Alice v krajine zázrakov* vyjadruje metaforickým literárnym jazykom terminologické, metodologické, existenciálne, psychologické a mnohé iné úskalia fenoménu *ja* a jeho identity. Jedným z najdiskutovanejších a najkomplikovanejších filozofických pojmov je nepochybne pojem *identita*. Otázky „kto som ja“? „aká je podstata môjho ja“?, „sme zložený len z hmoty, alebo nás tvorí i čosi iné?“ a podobne pretrvávajú stáročia a nič nenasvedčuje tomu, že by mali vo filozofii či psychológii utíchnuť. Ide samozrejme o otázky, ktoré v posledných desaťročiach prekročili pomyselné teritórium filozofie a stali sa interdisciplinárnym skúmaním psychológov, psychiatrov, neurovedcov, biológov, antropológov, etikov, kognitívnych vedcov atď.³ Ak to zjednodušíme, môžeme povedať, že každá disciplína, ktorá sa zaoberá vznikom, vývojom s miestom človeka na Zemi sa v nejakej podobe pokúša zodpovedať otázky identity osoby.⁴ Filozofi ako napríklad Thomas Metzinger

¹ Tento článok vznikol v rámci projektu VEGA č. 1-0350-21 „Trans-Identita pri maloletých. Etické a právne aspekty spojené s informovaným súhlasom.

² LEWIS, Caroll. *Alice v krajine zázrakov*. Bratislava: Slovart, 2016, s. 37 – 38. ISBN 978-80-556-2267-5.

³ Pozri bližšie GÁLIKOVÁ, Silvia. Kto ste vy a kto som ja? In GÁLIKOVÁ, Silvia a kolektív. *Človek a jeho identita*. Trnava: Filozofická fakulta TU v Trnave, 2013, s. 123. ISBN 978-83-7490-669-2.

⁴ KOUKOLÍK, František. *Lidský mozek*. Praha: Galén, 2012, s. 22. ISBN 978-80-7262-771-4.

považujú ja a identitu ja za ilúziu generovanú zo subsystémov a modulov mozgu.⁵ Identita ja je inými slovom iba mýtus. Na druhej strane súčasní fenomenológovia, napríklad Dan Zahavi vnímajú ja ako nezastupiteľný fundament pre porozumenie identity osoby a povahy ľudskej mysle.⁶ V nasledujúcom texte budem uvažovať o vzťahu medzi rodovou identitou a slobodou, jej hraniciach, ktoré vymedzuje neurobiológia, anatómia, genetika ale i sociálne prostredie v ktorom sa identita rozvíja, určuje, ba niekedy i spochybňuje. Zameriam sa najprv na etymológiu pojmu identita, ďalej naznačím možné problémy seba-identifikovania sa osoby a následne rozviním problém medzi realizovaním jedincovej slobody a jeho seba-identifikácie.

2. POJEM IDENTITA A JEHO ETYMOLOGIA

Pojem identita je v literatúre mnohokrát previazaný s pojmami *ja, osoba, sebauvedomenie, seba-poznanie, individualita*, prípadne inými ekvivalentmi. Synonymicky sa zvykne približne od dvadsiateho storočia používať aj pojem *totožnosť, rovnakosť*⁷.

Etymologicky sa pojem identita viaže k pojmu stredovekého kresťanstva, latinskému *identitās*, čo prekladáme ako *totožnosť*. Latinské *identitās* je utvorené zo slova *idem*, ktoré prekladáme vo význame *to isté*. Grécky jazyk používal na označenie totožnosti slovo *tāutotēs*, ktoré je odvodené z gréckeho pojmu *tāutos*, ktorý prekladáme vo význame ako *ten istý, totožný* (gr. *to auto* – to isté).⁸ Tento pojem možno nájsť napríklad v Parmenidových zlomkoch, z ktorých je zrejmé, že existuje len jedno súcno (Eon) a mnohosť súcién, je iba zdaním (doxa). Eon charakterizuje Parmenides ako nezrodené (agenéton), nehynúce (anóletheron), celé, jednotné (múnogenes), nemenné (atremes) a dokonalé (teleion). Totožnosť bytia s myslením je vyjadrená vo výroku: „...lebo myslenie (*noein*) a bytie (*einai*) je (*estin*) to isté (*to...auto*).“⁹ „To auto“ v Parmenidovskom myslení predstavuje identitu, rovnakosť, totožnosť. V neskoršom vývoji sa pojem identita objavuje čoraz častejšie v sociálnej a kultúrnej oblasti (politická, kultúrna, náboženská, etnická identita a podobne). Peter Katzenstein posunul definíciu pojmu identita v súvislosti so sebareflexiou a reflexiou okolia: „...*pojmom identita sa označujú vzájomne konštruované a vyvíjajúce sa obrazy seba samého a iných*.“¹⁰ Z uvedenej definície vyplýva, že naša identita nie je čosi statické a pevne dané, ale skôr postupné seba-utváranie, proces zložený z množstva premenných. Súčasťou identity je telesnosť, telo, ktoré vlastníme a ktoré nás mnohokrát limituje a sťažuje (ba až znemožňuje) proces seba-identifikácie. Tento koncept pochopiteľne naráža na problém paradoxu ľudskej slobody a jej mnohovrstevnosti.

3. PROBLÉM SEBA-IDENTIFIKÁCIE

„Byť niekým predpokladá „vlastniť“ svoje telo, jeho jednotlivé súčasti vrátane toho, ako ich „vlastník“ pociťuje a prežíva.“¹¹ Napríklad pacient trpiaci prosopagnóziou, poruchou schopnosti rozpoznať tváre, vrátane vlastnej vyhlasuje pri pohľade na seba, „toto nie som ja.“ Oliver Sacks popisuje takýto prípad zo svojej dlhoročnej neuropsychologickej praxe: „Doktor P. bol uznávaný hudobník, dlhé roky známy ako koncertný spevák a potom ako učiteľ na hudobnej akadémii. A práve tam sa začali vo vzťahu k študentom prejavovať prvé zvláštne problémy. Niekedy sa študent predstavil a doktor P. ho nerozoznal, alebo presnejšie nerozoznal jeho tvár. Vo chvíli keď študent prehovoril,

⁵ METZINGER, Thomas. *The Ego Tunnel: The Science of the Mind and the Myth of the Self*. New York: Basic Books, 2009, s. 75 – 80.

⁶ ZAHAVI, Dan. *Subjectivity and and Selfhood: Investigating the First-Person Perspective*. Cambridge: MIT Press, 2005, s. 1.

⁷ KRÁLIK, Lubor. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, 2015, s. 226. ISBN 978-80-224-1493-7.

⁸ Tamže, s. 226 – 227.

⁹ *Antológia z diel filozofov*. Zv. I. Bratislava: Iris, 1998, s. 118. ISBN 80-88778-50-6.

¹⁰ KATZENSTEIN, Peter. *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York: Columbia University Press, 1996, s. 59.

¹¹ GÁLIKOVÁ, ref. 3, s. 131.

spoznal ho podľa hlasu. Takéto prípady sa množili, spôsobovali zmätok, strach – a občas boli komické. Nielenže doktor P. čoraz častejšie nedokázal rozoznať tváre, ale videl tváre, keď tam žiadne neboli: žoviálne na ulici poklepkával po hlave hydranty a parkovacie automaty, pretože si myslel, že sú to deti. Prívetivo sa prihovárал ozdobným kľúkám na nábytku a bol zarazený, keď neodpovedali.¹² Sacksov pacient síce trpel prosopagnóziou, avšak s obdivuhodnou citlivosťou a expertízou dokázal vnímať hudbu; nemal vnímanie tela, ale hudbu tela. Nefunkčnosť pri rozpoznávaní tváří pretavil do silnejšej senzibility vnímania a interpretovania okolitých zvukov, takže bol schopný vnímať osoby na základe toho, ako sa hýbu. Otázne zostáva, do akej miery doktor P prežíval vlastnú identitu, pri nemožnosti rozpoznať svoju tvár a tváre svojich najbližších.¹³ Ako na inom mieste uvádza Sacks¹⁴, obľúbeným pojmom neurobiológie je deficit. Označuje zhoršenie, alebo nedostatok neurologickej funkcie. Stratu reči, jazyka, pamäte, stratu zraku, identity a ďalších nedostatkov špecifických funkcií a spôsobilostí. Na tomto mieste sa dostávam k problematizovaniu identity rodu a k problematizovaniu seba-identifikácie. Do akej miery sa identifikujeme so svojim rodom nedeterminovane? Čo k tomu dokáže povedať súčasná neuropsychológia a neurobiológia?

Na porozumenie problému, ktorému chcem venovať pozornosť je nevyhnutné najprv vysvetliť rozdiel medzi významami pojmov pohlavie a rod. Ide o pojmy mnohokrát zamieňané a hoci sú previazané, odlišnosť medzi nimi je významná a tvorí často aj pomyselnú limitu pri seba-identifikácii. Pohlavie sa biologicky určuje predovšetkým podľa prítomnosti pohlavných chromozómov a nepodlieha zmene „...s ohľadom na čas alebo priestor – ženské pohlavie je rovnaké v antike a dnes, v Iráne a aj v Nemecku.“¹⁵ Podľa nášho pohlavia sa aj vnímame a správame. Súlad medzi zakúšaním biologického pohlavia a rodovej role sa nazýva cisrodovosť. Natálne pohlavie môže byť jedincovi priradené podľa vzhľadu anatomických znakov, ktoré sú prítomné pri narodení, ale môže ísť aj o pohlavie zistené prenatálne, na základe ultrasonografického vyšetrenia alebo genetických testov.¹⁶ Zjednodušene povedané, pohlavie (sex) je fyzický determinant s ktorým sa rodíme. Rod (gender) je naproti tomu vzťahovanie sa k role, ktorú nám spoločnosť prisudzuje. Nejde o biologický, ale skôr o sociálny, psychologický, historický a kultúrny determinat. Podľa Lucie Berdisovej môže termín „rod“ odkazovať na akúkoľvek sociálne konštruovanú skupinu ľudí.¹⁷ Na rozdiel od pohlavia, rod sa vyvíja v čase a podlieha zmenám aj v priestore, od spoločenstva k spoločenstvu¹⁸. Vzťahovanie sa k role, ktorú jedincovi na základe pohlavia prisudzujeme je však u niektorých osôb natoľko nekomfortné, že sa s ňou nedokážu identifikovať. Existujú ľudia, ktorí musia každý deň zápasíť s pocitom, **že nepatria do svojho tela**, že sa nedokážu stotožniť s rolou pridelenou po narodení. Hovoríme o trans osobách. Nestotožňujú sa s pohlavím a (alebo) rodom, ktorý im bol pripísaný pri narodení (resp. prenatálne na základe ultrasonografického vyšetrenia). Táto skúsenosť problematickej seba-identifikácie, resp. dokonca až ne-identifikácie je u každého jedinca osobitá (tak ako je osobitá seba-identifikácia s vlastnou telesnosťou u cisrodových osôb). Jedinec si môže byť istého pohlavného a rodového nekomfortu

¹² SACKS, Oliver. *Muž, ktorý si mylil manželku s klobúkom*. Bratislava: Inaque, 2017, s. 23. ISBN 978-80-89737-46-8.

¹³ Tamže, s. 32.

¹⁴ Tamže, s. 17.

¹⁵ MARECEK, Lukáš. *Pohlavie, rod a pôvod – (Prvá) poznámka k slovenskému prekladu Rímskeho štatútu*. In *Comeniusblog*. [online]. [cit. 2022-09-09]. Dostupné na internete: <<https://comeniusblog.flaw.uniba.sk/2020/11/12/pohlavie-rod-a-povod-prva-poznamka-k-slovenskemu-prekladu-rimskeho-statutu/>>

¹⁶ PATARÁK, Michal. *Rodový nesúlad*. In *Psychiatria pre prax*, 2020, roč. 21, č. 4, s. 153.

¹⁷ BERDISOVÁ, Lucia – LACLAVÍKOVÁ, Miriam. *Antidiscrimination Clause – Constitutional, Historical and Legal Metamorphoses*. In MIKOŁAJCZYK, Barbara (ed.). *Free Movement of Goods and Persons Across the Polish – Czech – Slovak Borders: Legal Differences and Similarities*. Katowice: Oficyna Wydawnicza Wacław Walasek, 2012, s. 73 – 81.

¹⁸ V slovenskom filozofickom priestore tematiku rodu a pohlavia reflektovala napríklad Mariana Szapuová, ktorá poznamenala: „...v západnej myšlienkovvej tradícii sa rodovosť človeka vnímala ako čosi irelevantné. Tradičná filozofia, aj pokiaľ si všimla problematiku rozdielnosti medzi mužom a ženou, chápala to ako rozdielnosť pohlaví v biologickom zmysle a predpokladala existenciu podstatného a nemenného, prírodou daného rozdielu medzi mužom a ženou.“ SZAPUOVÁ, Mariana. *Katégoria rodu vo feministickom diskurze*. In *Aspekt*, 1998, roč. 6, č. 1, s. 32.

vedomý už od raného detstva, alebo problém so seba-identifikáciou vyhodnotí neskôr v adolescencii, puberte či dospelosti.¹⁹ Ako uvádza Batka, „Súčasný právny systém Slovenskej republiky nepozná spojenie „rodová identita“ a vychádza zo základnej biologickej koncepcie, v rámci ktorej je pre určenie identity človeka smerodajná telesná konštitúcia. Od uvedeného momentu sú na túto právnu skutočnosť naviazané právne následky, ktoré sprevádzajú dotyčnú osobu počas života.“²⁰

4. PROBLÉM DISKREPANCIE SLOBODY A SEBA-IDENTIFIKÁCIE

Dostávame sa k diskrepancii medzi seba-identifikáciou osoby na jednej strane a k oklieštenej miere sociálnej slobody na druhej strane. Hoci, ako ukazujú súčasné neurobiologické a neuropsychologické výskumy, sme limitovaní telesnou konštitúciou, s ktorou sa rodíme. Veď napríklad aj na základe neurozobrazovacích štúdií možno povedať, že mozog trans mužov a trans žien sa odlišuje od mozgu natálnych mužov a žien.²¹ A ako ďalej ukazuje Michal Patarák, „transrodoví jedinci sa odlišujú od rodovo kongruentných cis jedincov napríklad v neuronálnych sieťach, ktoré sprostredkovávajú cerebrálnu reprezentáciu vlastnej telesnej schémy. Rozdiely možno nájsť v pregenúálnom anteriórnom kortexe cingula (pACC), v temporo-parietálnej junkcii a v area fusiformi s, respektíve transrodové osoby majú väčšiu kortikálnu hrúbku a nižšiu štrukturálnu a funkčnú konektivitu medzi anteriórnym cingulom a precuneom a v pravej okcipitoparietálnej kôre. Keďže neuroanatomické diferencie transrodových jedincov presahujú neuronálne okruhy relevantné pre sexuálne alebo endokrinné funkcie, možno konštatovať, že transrodovosť je podmienená aj neuronálnymi sieťami dôležitými pre vnímanie seba samého.“²² Význam vnímania telesnosti ako významnej súčasti identity osoby potvrdzuje napríklad aj výskum interdisciplinárneho tímu okolo Jiska Ristori, Alessandri Fisher a i. ukázal, že trans rodové osoby sú pri vnímaní tváří citlivejšie na pohlavné rozdiely v jednotlivých tvárových znakoch. Výskum prebiehal so štyridsiatimi účastníkmi a účastničkami, z toho dvadsať bolo cisrodových (desať žien a desať mužov) a dvadsať bolo diagnostikovaných ako trans rodových (z toho desať trans žien a desať trans mužov). Účastníkom a účastničkám sa zobrazovala na monitore tvár (v päťdesiatich percentách ženská, v päťdesiatich percentách % mužská), ktorá mala vlasovú časť skrytú, takže participanti výskumu vnímali iba krajinu očí, nosa a úst. Tvár videli tri sekundy a následne museli vyhodnotiť či išlo o mužskú alebo ženskú tvár. Trans ľudia vykazovali významne vyššie úrovne telesného nepokoja v porovnaní so skupinami cisgender, transženy vykazovali významne vyššie skóre kompulzívneho sebamonitorovania a výrazne vyšší stres voči pohlavne dimorfným charakteristikám tváre (t. j. čelo, obočie, nos, ústa, brada, fúzy, brada). Uvedený výskum ukázal, že rodová dysfória je spojená so špecifickými vzormi aktivácie mozgu počas rozlišovania tváre podľa pohlavia. Predovšetkým sa zdá, že precuneus hrá kľúčovú úlohu pri vnímaní rodovej identity tváre v transrodových skupinách, ale nie v cisrodových skupinách.²³

5. ZÁVER

Tzv. transrodoví, alebo transgender ľudia sa teda nedokážu stotožniť s rolou, ktorá im bola daná pri narodení a ak chcú byť aj navonok tým, kým sa cítia byť, musia prejsť tranzíciou. Tranzícia je sociálny, medicínsky, právny a následne aj existenciálny proces zmeny. Aj vzhľadom na súčasnú právnu úpravu tranzícia je značne komplikovaná, psychicky náročná situácia (jednak pre dotknutú

¹⁹ Ako nadčasové a progresívne sa tu ukazuje tvrdenie Johna Stuarta Milla, z devätnásteho storočia: „V otázkach, ktoré sa týkajú len jeho samého, je nezávislosť jedinca absolútna. Nad sebou, nad svojím telom a myslou je suverénnym vládcom.“ In *O slobode*. Bratislava: Iris, 1995, s. 22. ISBN 80-88778-07-7.

²⁰ BATKA, Ľubomír. Rodová dysfória pri adolescentoch. Etické otázky spojené s informovaným súhlasom. In *Ostium*, 2021, roč. 17, č. 4, s. 8.

²¹ PATARÁK, ref. 16, s. 153.

²² PATARÁK, ref. 16, s. 155.

²³ FISHER, Alessandra Daphne et al. Neural Correlates of Gender Face Perception in Transgender People. In *Journal of Clinical Medicine*, 2020, roč. 9, č. 6, s. 1731.

transrodovú osobu, jednak pre rodinu a okolie), o čom svedčí aj zvýšená miera suicidality medzi transrodovými ľuďmi. Aj odborníčky na psychiatriu a sexuológiu, Oľga Jamborová, Barbora Vašečková a Danica Caisová uvádzajú, že transrodovosť je vrodená, to znamená, že sme do nej „vrhnutí“, bez slobodného rozhodovania. „Človek sa s rodovou dysfóriou narodí, istý čas trvá, kým sám pochopí, v čom má problém a následne dôjde k takzvanému coming outu. Po určitom čase sa situáciou začne zapodievať.“²⁴ Príčinou rodovej dysfórie je teda podľa nich problém pohlavia v mozgu, nejde o voľbu. Rodová dysfória (nesúlady) je charakteristická výrazným a trvalým nesúlodom medzi prežívaným rodom jedinca a jemu priradeným pohlavím (bez možnosti slobodného výberu), ktorý často vedie k túžbe po tranzícii, aby jedinec mohol žiť, byť akceptovaný vnímaný sebou i okolím ako osoba prežívaného rodu. **V minulosti sa považovala transrodovosť za duševnú chorobu**, no Svetová zdravotnícka organizácia urobila voči vnímaniu transrodových ľudí krok vpred. 25. mája v roku 2019 rodovú nezgodu odstránila zo zoznamu duševných chorôb a presunula ju do kategórie sexuálneho zdravia, takže „súčasná diagnostická verzia transsexualizmu je v 11. revízii Medzinárodnej klasifikácie chorôb pomenovaná ako rodový nesúlady (gender incongruence) a definovaná ako výrazný a trvalý nesúlady medzi prežívaným rodom jedinca a jemu priradeným pohlavím.“²⁵

Vo vzťahu k sociálnej a existenciálnej slobode jedinca je dobré si uvedomiť, že binárne klasifikácie pohlavia a rodu, ktoré sú v našej spoločnosti všade navôkol a ovplyvňujú spôsob ako chápeme a organizujeme svet okolo seba i seba determinujú slobodné seba-identifikovanie jedinca. „Klasifikácia ľudí do dvoch kategórií - „F“ (female, žena) a „M“ (male, muž) – a vôbec prítomnosť týchto kategórií v identifikačných dokumentoch vystavujú porušovaniu ľudských práv tých ľudí, ktorí do týchto dvoch kategórií nespádajú. Spomedzi nich sú intersex osoby v obzvlášť zraniteľnej situácii.“²⁶

²⁴ VAŠEČKOVÁ, Barbora – CAISOVÁ, Danica – JAMBOROVÁ, Oľga. *Vieme sa „postarať“ o osoby s poruchami pohlavnej identity?* In *Psychiatria pre prax*, 2018, roč. 19, č. 1, s. 72.

²⁵ PATARÁK, ref. 16, s. 154.

²⁶ NADÁCIA OTVORENEJ SPOLOČNOSTI. *Ľudské práva a intersex ľudia*. In *Transfúzia*. [online]. [cit. 2022-09-03]. Dostupné na internete: <<http://www.transfuzia.org/gfx/administration/js/ckeditor/kcfinder/upload/file/%C4%BDudsk%C3%A9%20pr%C3%A1va%20a%20intersex%20%C4%BEudia.pdf>>